

sub#ektnyj podhod. Materialy konferencii 15-16 oktjabrja 2008g. – M., «Institut psihologii RAN», 2008. – S. 216–220.

12. Homik V. S. Otnoshenie k vremeni: psihologicheskie problemy rannej alkogolizacii i otklonjajushhegosja povedenija / V. S. Homik, A. A. Kronik // Voprosy psihologii. – 1988. – №1. – S. 98–106.

13. Herman J. L. Trauma and recovery / Herman J. L. – N.Y. : Basic books, 1997. – 290 r.

14. Lommel P. Near-death experience, consciousness, and the brain : a new concept about the continuity of our consciousness based on recent scientific research on near-death experience in survivors of cardiac arrest / P. Lommel // World Futures. – 2006. – № 62. – P. 134–151.

УДК 159.9:159.94

Афанасьєва Н.Є., к. психол. наук, доцент кафедри психології діяльності в екстремальних умовах, НУЦЗУ, e-mail: Afanaseva@nuczu.edu.ua

Гончарик І.А., магістр, НУЦЗУ, e-mail: honcharik_irina@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК МЕТОД РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПСИХОЛОГА В УМОВАХ НАВЧАННЯ У ВНЗ

У статті розкривається поняття толерантності та важливість цієї якості, як професійно важливої, для майбутніх психологів. Представлено аналіз проведеного дослідження видів та рівнів толерантності. З метою підвищення рівня розвитку толерантності у майбутніх фахівців була створена та проведена спеціальна програма соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, психолог, види толерантності, рівні толерантності, соціально-психологічний тренінг.

В статье раскрывается понятие толерантности и важность этого качества, как профессионально важного, для будущих психологов. Представлено анализ проведенного исследования видов и уровней толерантности. С целью повышения уровня развития толерантности у будущих специалистов была разработана и проведена специализированная программа социально-психологического тренинга.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, психолог, виды толерантности, уровни толерантности, социально-психологический тренинг.

Постановка проблеми. В даний час, у зв'язку зі зміною політичної та економічної ситуації в країні, виникненням воєнізованих конфліктів, збільшенням дії надзвичайних чинників на мирне населення, підвищується потреба в оперативній та кваліфікованій допомозі служби ДСНС України, зокрема - психологічної служби.

Професія психолога ДСНС з кожним роком стає все більш актуальною і необхідною, і як наслідок підвищуються вимоги до професійної

компетенції та професійно важливих якостей фахівців-психологів екстремального профілю.

Збільшення темпів глобалізації, поліетнічний і поліконфесійний склад населення країни, перехід до іншого світоустрою, обумовлюють особливу значимість толерантності. Саме тому в нашій роботі ми приділимо особливу увагу такому поняттю, як толерантність, її важливість в діяльності психолога екстремального профілю та можливості розвитку даної якості в період навчання у вищому навчальному закладі. Майбутній психолог має бути здатним допомагати людині, незалежно від її індивідуальних особливостей, культури, переконань, релігії, характеру тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи до вивчення толерантності у психології надзвичайно різноманітні: досліджено загальні підходи до толерантності як психологічного (А. Асмолов, С. Братченко, А. Орлов, А. Шапіро та ін.) так і соціально-психологічного явища (Г. Бардієр, Г. Солдатова, Т. Скрипкіна та ін.), безліч робіт присвячено психолого-педагогічному аналізу толерантності (А. Погодіна, М. Рожков, О. Попова, Д. Зінов'єв, П. Комогоров, О. Скрябіна, К. Уейн та ін.), у соціальній психології першочергова увага приділяється вивченню толерантності як терпимості до будь-яких відмінностей (Д. Бродський, А. Гербер, Л. Дробижева, Є. Луковіцька, Н. Мольденгауер, Е. Шлягіна, В. Петренко та ін.), толерантність аналізується в межах проблеми спілкування (Г. Кожухар, В. Лабунська, Л. Рюмшина та ін.), як стійкість до несприятливих впливів (Є. Мілерян, В. Лебедєв, Р. Бріслін, М. Комада, Е. Френкель-Брунsvік та ін.). Проблема міжособистісної толерантності розроблена в теоретичному плані в роботах В. Бойко, С. Братченко, Є. Виноградової, І. Гриншпун, Г. Кожухар, В. Лекторського, В. Менделевич, М. Міріманової, Ю. Мухіної, Г. Олпорт, в яких, проте, є лише окремі положення, що розкривають сутність міжособистісної толерантності та її компонентів.

На сьогоднішній день є ряд суперечностей: потреба підвищення рівня толерантності і її стан на даний момент; визначення державою важливості розвитку толерантності і відсутність її реалізації в навчальній діяльності студентів та курсантів; потенційні можливості розвитку толерантності майбутніх фахівців у процесі навчання, а також відсутність програм з розвитку толерантності, призначених для майбутніх фахівців-психологів екстремального профілю.

Актуальність розвитку у людей толерантності зафіксована в цілому ряді спеціально прийнятих документів і цільових програм. Так, міжнародним співтовариством прийнята Декларація принципів толерантності. Під егідою цього документу було розроблено безліч різноманітних методик і технологій розвитку толерантності, які активно використовуються і сьогодні [4].

Однак як показав аналіз деякої кількості опублікованих у наукових джерелах методик і програм розвитку толерантності, багато аспектів її розвитку поки ще мало порушені. Зазначена проблема викликає обґрунтовану необхідність розробки тренінгової програми, спрямованої на розвиток толерантності та оволодіння способами толерантної поведінки, що дозволяють здійснити перехід від неконструктивних форм взаємодії до партнерського спілкування, а також формування навичок ефективної комунікації.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз різних підходів до визначення поняття «толерантність», розкриття виявлених особливостей толерантності у досліджуваних груп та розробка, на основі отриманих даних, тренінгової програми розвитку толерантності, її апробація. Об'єктом дослідження є толерантність, предметом – соціально-психолгічний тренінг як метод розвитку толерантності студентів психологів в умовах навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Робота психолога – це перш за все робота з людьми. З людьми, які мають дуже різні погляди, установки, переконання, цінності, моральні норми, характери, здібності тощо. Завдання психолога – допомогти людині у вирішенні певних особистісних та професійних проблем, у самовизначенні та самовираженні. Психолог має бути здатним допомагати людині, незалежно від її індивідуальних особливостей, культури, переконань, релігії, характеру тощо.

Феномен толерантності посідає особливе місце в суспільному житті, в системі людських відносин. Крім того, вона постає як універсальна загальнолюдська цінність, від реалізації якої значною мірою залежить як подальший розвиток особистості так і суспільства в цілому [4].

Поняття «толерантність» дуже часто зустрічається в контексті розгляду й аналізу міжетнічних, міжнародних, міжнаціональних, міжконфесійних відносин, розглядається як моральна якість, що характеризує ставлення людини до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки інших людей, а також як прагнення до взаєморозуміння [1].

У ряді наукових підходів поняття толерантності співвідноситься з установкою, тобто з готовністю, схильністю певним чином сприйняти, зрозуміти, осмислити об'єкт або діяти з ним. На думку психологів Г.У. Солдатової, Л.А. Шайгерової, О.Д. Шарової, толерантна особистість – це «людина, яка добре знає себе і визнає інших. Психологічне трактування толерантності стосується в основному її індивідуальних проявів, тобто як особистісної властивості. З одного боку, це константне і мало не вроджене, принаймні, обумовлене жорсткими психологічними конструктами властивість, з іншого – можливо, піддається психологічній корекції за допомогою зміни установок. Звідси практика тренінгу толерантності, що впливає на її рівень та прояви у окремої особистості [5].

Толерантність в широкому сенсі трактується як узагальнена характеристика диспозиційної системи особистості, що виявляється в здатності особистості терпимо і без протидії сприймати відмінні від її власних думки, спосіб життя, поведінку і які-небудь інші особливості інших людей, якщо це безпосередньо або у видимій перспективі не загрожує її здоров'ю та/або життю. Толерантність передбачає визнання за іншою людиною права мати своє уявлення про події, при цьому вона не тотожна байдужості, а проявляється в значущій для суб'єкта ситуації [1].

Толерантність – це інтегративна якість особистості, що виявляється в здатності індивіда приймати інших людей у всій їхній своєрідності, визнавати їх індивідуальність, поважати переконання, думки, погляди, спосіб життя, способи самовираження і творчості, незалежно від фізичного та розумового стану людей, національності, віросповідання, статі, віку, соціального статусу, сексуальної орієнтації та ін. [2].

Іншою проблемою визначення поняття є аналіз кордонів цього поняття, тобто визначення обсягу його змісту, тієї частини дійсності, відображенням якої воно є. Питання про межі толерантності розглядається багатьма дослідниками даної проблеми. Деякі автори стверджують, що толерантність – це не вседозволеність і всепрощення, вона містить в собі і активну дію по відношенню до крайніх форм інтолерантності. Ряд дослідників, зокрема Г.У. Солдатова, проблему кордонів толерантності пов'язують з питанням кордонів між толерантністю і байдужістю, конформізмом. Терпимість і байдужість – це взаємовиключні поняття, так як толерантність означає активне визнання іншої позиції, іншої точки зору як опонуючої. При цьому індивід не згоден з іншим, іншою думкою, але визнає його право на існування. Толерантність не пасивна, вона активна. Через виявлення проявів її протилежності – інтолерантності або нетерпимості, яка ґрунтується на переконанні, що твоя система поглядів, твій спосіб життя, група, до якої належиш, стоять вище за інших, можна сформулювати позитивне розуміння толерантності. Можна сказати, що інтолерантність консервативна, вона прагне придушити все, що не вписується в встановлені рамки. Діапазон проявлення результатів інтолерантності досить широкий. Це і звичайна невічливість, і зневажливе ставлення до оточуючих, і умисне знищення людей: геноцид, війни, тероризм [5].

Проблема толерантності складна і навряд чи має одне єдине рішення, остаточно встановлюючи межі, за якими толерантність втрачає свою цінність і провокує вседозволеність.

Для забезпечення високого рівня професіоналізму майбутніх психологів проблема толерантності має два аспекти. З одного боку, толерантність є професійно важливою якістю психолога, яка відкриває йому шлях до пізнання індивідуальних особливостей, позицій, переконань інших людей та побудови успішного спілкування з ними. Отже, формування толерантності у майбутніх психологів є невід'ємною та важливою

частиною розвитку їх професійної компетентності. З іншого боку, психолог має бути готовим до розв'язання проблем нетерпимого ставлення людей один до одного та розвитку толерантності у них. У нашій роботі ми зосередимось на першому аспекті проблеми – на можливості розвитку толерантності в процесі навчання. У якості інструменту розвитку цієї якості ми обрали соціально-психологічний тренінг, його розробка та удосконалення стали нашими головними практичними задачами.

В 2015 р. нам було проведено психодіагностичне дослідження толерантності студентів-психологів Національного університету цивільного захисту 1-го, 3-го та 5-го курсів. Загальна кількість респондентів 75 осіб. Дослідження проводилося за допомогою наступних методик: «Види і компоненти толерантності-інтолерантності» (Г.Л. Бардієр), опитувальник комунікативної толерантності (В.В. Бойко), експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова).

Для оцінки достовірності отриманих результатів та для з'ясування розбіжностей між групами використовувався параметричний t-критерій Стюдента для незалежних вибірок та непараметричний критерій кутового перетворення ϕ – Фішера. Бралась до уваги значущість відмінностей на рівні $p < 0,05$ та вище.

За методикою «Види і компоненти толерантності-інтолерантності» було отримано наступні показники щодо видів толерантності, які відображено в таблиці 1.

На статистично достовірному рівні виявлено наступні вірогідні відмінності у групах ($p \leq 0,05$) по шкалам: гендерна та управлінська толерантність. Відмінності за шкалою гендерної толерантності свідчать про більш позитивне ставлення першої групи (респонденти 1-го курсу) до протилежної статі, ніж респонденти другої групи – студенти 2-го курсу. Це можна пояснити складом першої групи, в неї входило більше хлопців курсантів, а в другій дівчата переважали. В дослідженнях науковців щодо гендерної толерантності було виявлено що чоловіки більш терпимі, по відношенню до жінок, а ті в свою чергу, більш критичні до чоловіків [7]. Щодо управлінської толерантності – ці показники достовірно відрізняються у першій і третій групі у порівнянні з другою. Це можна пояснити тим, що респонденти 1-го курсу тільки звикають до ВНЗ з чіткою структурою, де є розподілення по званням та їх підпорядкуванням, де студентів та курсантів підготовлюють до роботи у воєнізованих структурах з особливостями спілкування «начальник-підлеглий», респонденти 5-го курсу вже неодноразово проходили практики у реальних робочих умовах, де більш жорстке розподілення вимог та контроль за їх виконанням зі сторони керівництва, менші показники респондентів 2-го курсу ми можемо пояснити тим, що навчання стає вже звичним і вимоги до навчання та повсякденного режиму не змінюється.

Таблиця 1

Показники толерантності по шкалам видів толерантності
у досліджуваних груп (бали)

Види толерантності	Кількісна оцінка толерантності			t ₁	t ₂	t ₃
	1 група (1 курс) M ± σ	2 група (2 курс) M ± σ	3 група (3 курс) M ± σ			
Міжпоколінна	52,5±8,2	52,4±6,15	52,3±5,05	0,8	0,9	0,8
Гендерна	54,9±8,1	49,2±7,9	52,6±5,03	2,5*	1,8	1,2
Міжособистісна	51,3±8,4	52,3±6,1	54,5±2,8	1,6	0,2	1,7
Міжетнічна	40,6±11,7	44,04±8,2	40,9±8,3	0,3	0,2	1
Міжкультурна	44,4±12,4	51,3±9,6	49,04±6,8	0,03	0,4	0,1
Міжконфесійна	48,1±13,6	48,9±12,2	50,6±7,8	0,8	0,6	0,4
Професійна	54,24±7,5	54,08±4,9	53,2±6,9	0,9	0,6	0,6
Управлінська	50,8±8,4	55,08±5,3	50,9±7,7	2,2*	2,3*	0,07
Соціально-економічна	52,8±6,2	53,2±8,1	52,4±6,8	0,2	0,2	0,4
Політична	37,9±8,5	40,2±8,2	38,4±8,3	0,9	0,2	0,8

p≤0.05 *; p≤0.01**

В цілому по всій вибірці були виявлені тенденції до усередненого рівня толерантності по всіх шкалах. Порівняно високі показники у респондентів спостерігаються за шкалою міжпоколінна толерантність – стійкі показники середнього рівню, що свідчить про сформованість розуміння шанобливого ставлення до людей старшого покоління, до їх досвіду та знань. Також за шкалою міжособистісної толерантності респонденти трьох груп отримали середні показники, що може свідчити про сформованість навичок конструктивного спілкування і емпатійного розуміння іншої людини. За шкалою професійна та соціально-економічна толерантність отримані середні показники у досліджуваних групах. У навчально-педагогічній та науковій діяльності професійна толерантність дозволяє об'єднуватися фахівцям з різних областей і на міждисциплінарному рівні працювати над спільними проектами. За шкалами міжетнічна та політична толерантність отримані найменші показники середнього рівня. Оскільки достовірних відмінностей між групами за цими показниками немає, ми можемо стверджувати, що у всіх респондентів сформована власна позиція відносно процесів, що відбуваються в суспільстві, країні та світі, критичне сприйняття.

Для визначення загального рівня толерантності, показників етнічної та соціальної толерантності, толерантності як риси особистості, було використано методику «Індекс толерантності». В ході дослідження були отримані наступні показники, що відображені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники толерантності у досліджуваних групах (бали)

Види толерантності	Кількісна оцінка толерантності			t_1	t_2	t_3
	1 група $M \pm \sigma$	2 група $M \pm \sigma$	3 група $M \pm \sigma$			
Етнічна толерантність	29,05 $\pm$ 3,7	29,63 $\pm$ 3,9	28,86 $\pm$ 2,9	0,9	0,63	0,6
Соціальна толерантність	28,7 $\pm$ 3,1	29,15 $\pm$ 4,7	26,6 $\pm$ 1,03	0,8	1,98*	1,8
Толерантність як риса особистості	28,66 $\pm$ 3,07	31,03 $\pm$ 4,6	28,5 $\pm$ 3,02	2,33*	2,2*	0,6
Загальна толерантність	86,36 $\pm$ 11,3	89,5 $\pm$ 11,9	83,96 $\pm$ 11,9	0,95	1,6	0,7

 $p \leq 0.05$ *; $p \leq 0.01$ **

Були отримані наступні середні значення індексу толерантності у представників досліджуваних груп: 1 курс – 86,36 балів, 3 курс – 89,5 балів, психологи 5 курс – 83,96 бала, що відповідає середньому рівню толерантності; тобто в одних ситуаціях респонденти поведуться толерантно, в інших - можуть проявити інтолерантність. У деяких ситуаціях досліджувані особи можуть проявляти стійку толерантну поведінку, проте в залежності від якихось суб'єктивних критеріїв та об'єктивних ситуацій ця поведінка може бути виражена інтолерантними вчинками. Для якісного аналізу аспектів толерантності використовувалося поділ на субшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність і толерантність як риса особистості. Статистично достовірні відмінності між середніми значеннями по вибірках були виявлені за шкалою соціальна толерантність на рівні статистичної значущості $p \leq 0.05$ між респондентами другої і третьої групи. Це свідчить про те, що студенти психологи 3 курсу більш схильні до конструктивних компромісів по відношенню до інших людей та до знаходження взаємоприйняттого рішення в неоднозначних обставинах. Респонденти другої групи по субшкалі «толерантність як риса особистості» продемонстрували більш високі показники, які на рівні значущості $p \leq 0.05$ достовірно відрізняються від показників першої і третьої групи. З цього виходить, що респонденти другої групи знають про свої достоїнства і недоліки, не завжди задоволені собою в реальності і прагнуть до ідеального уявлення про себе, що дозволяє їм підтримувати потенціал саморозвитку.

Ще один вид толерантності – комунікативна – досліджувався за допомогою методики загальної комунікативної толерантності В.В. Бойко. Це найбільш усвідомлюваний вид толерантності, який осмислюється не сам перед, як комунікативна компетентність, комунікабельність. За цією методикою отримано показники, які відображено в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники рівню комунікативної толерантності в досліджуваних групах (%)

Рівень толерантності	Кількісна оцінка толерантності						φ_1	φ_2	φ_3
	1 група		2 група		3 група				
	%	Кіл-сть осіб	%	Кіл-сть осіб	%	Кіль-сть осіб			
Високий	20	5	12	3	4	1	0,78	0,09	0,53
Середній	72	18	76	19	80	20	0,33	0,34	0,67
Низький	8	2	12	3	16	4	0,47	0,41	0,88
Повне неприйняття	-	-	-	-	-	-	-	-	-

З наведеної таблиці видно, що в першій групі високий рівень прояву комунікативної толерантності визначається у 5 осіб, що складає 20% від загальної кількості в групі, середній рівень комунікативної толерантності визначається у 18 осіб, що складає 72% від загальної кількості осіб в групі, низький рівень комунікативної толерантності визначається у 2 осіб, що складає 8% від загальної кількості респондентів в групі. В другій групі високий рівень прояву комунікативної толерантності визначається у 3 осіб, що складає 12% від загальної кількості в групі, середній рівень комунікативної толерантності визначається у 19 осіб, що складає 76% від загальної кількості осіб в групі, низький рівень комунікативної толерантності визначається у 3 осіб, що складає 12% від загальної кількості респондентів в групі. В третій групі високий рівень прояву комунікативної толерантності визначається у 1 особи, що складає 4% від загальної кількості в групі, середній рівень комунікативної толерантності визначається у 20 осіб, що складає 80% від загальної кількості осіб в групі, низький рівень комунікативної толерантності визначається у 4 осіб, що складає 16% від загальної кількості респондентів в групі.

З наведеної таблиці видно, що в досліджуваних групах переважає середній рівень прояву комунікативної толерантності. Статистичне порівняння отриманих даних розподілу рівнів прояву комунікативної толерантності за допомогою φ – критерію Фішера не встановило значущою різниці між двома досліджуваними групами.

Виходячи з аналізу отриманих результатів, можна стверджувати, що у досліджуваних групах загалом переважає середній рівень толерантності. З метою вдосконалення рівня розвитку толерантності у майбутніх фахівців була створена спеціальна програма соціально-психологічного тренінгу «Право бути іншим». Для проведення тренінгу та перевірки його ефективності було відібрано 12 респондентів з низьким рівнем толерантності (за результатами трьох методик).

Основними завданнями програми є: 1) Формування теоретичних уявлень про зміст толерантності як соціально-психологічного феномена;

2) Розвиток здатності до емпатії та співпереживання; 3) Навчання учасників тренінгу різним способам релаксації, зняття зайвого емоційного напруження; 4) Розвиток здатності до рефлексії; 5) Розвиток здатності до самоаналізу, самопізнання; 6) Розвиток комунікативних навичок у процесі міжособистісного спілкування; 7) Навчання різним способам виходу з конфліктних ситуацій; 8) Навчання культурі толерантної поведінки у відносинах; 9) Підвищення соціально-психологічної та професійної компетентності.

Обрана форма групової роботи сприяє ефективній реалізації основної мети та завдань нашого дослідження, оскільки дозволяє забезпечити оптимальні умови для підвищення рівня толерантності майбутніх практичних психологів.

З метою реалізації поставленої мети та завдань програми використовувались наступні методи: групова дискусія, міні-лекція, ігрові методи (ситуаційно-рольові, рольові ігри та ін.), психогімнастика, вправи (вправи-релаксації, вправи-привітання, вправи для виявлення очікувань учасників, для сприяння міжособистісному спілкуванню, для згуртування групи, для активізації учасників, аналіз проблемних ситуацій тощо).

Програма складається із 11 тренінгових занять, розрахованих на 4-ох годинну групову роботу. Апробація розробленої нами програми проводилась протягом 2015-2016 навчального року на базі Національного університету цивільного захисту України.

Для перевірки ефективності застосування програми проводився порівняльний аналіз отриманих даних діагностичного дослідження рівня толерантності за допомогою опитувальника для вимірювання толерантності (В.С. Магун, М.С. Жамкочян, М.М. Магура) майбутніх фахівців на двох етапах – до і після реалізації тренінгової програми. Результати попереднього та підсумкового тестування представлено у таблиці 4.

Таблиця 4

Показники рівня толерантності до і після проходження тренінгу (%)

Досліджувана група	Етапи дослідження	Рівень розвитку толерантності					
		Низький		Середній		Високий	
		%	Кіл-сть осіб	%	Кіл-сть осіб	%	Кіл-сть осіб
	I етап	25	3	66,7	8	8,3	1
	II етап	-	-	58,3	7	41,7	5

З метою виявлення статистичної достовірності позитивних зсувів у розвитку досліджуваної якості в обох досліджуваних групах застосовувалась критерій знаків G. На другому етапі дослідження (після проходження тренінгу) спостерігається значуще підвищення рівня толерантності, оскільки загальна кількість нульових зсувів – 0, негативних – 1 і позитивних

– 11; позитивний зсув є типовим. За допомогою критерію знаків G було встановлено достовірну різницю між показниками групи на рівні значущості $p \leq 0.01$. Тобто в досліджуваній групі зсув у сторону підвищення рівня толерантності майбутніх психологів після формуючих впливів є не випадковим, а є результатом ефективного впливу тренінгової програми.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. У даному дослідженні представлено теоретичне узагальнення та емпіричне вирішення проблеми розвитку толерантності студентів майбутніх психологів, яке полягає у вивченні психологічних особливостей толерантності, її розвитку впродовж навчання у ВНЗ, а також обґрунтуванні, розробці та впровадженні програми тренінгу розвитку толерантності у процесі професійної підготовки студентів психологічної спеціальності.

1. Ми визначаємо толерантність майбутніх психологів як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, яка передбачає готовність до її актуалізації, здатність розуміти і приймати самого себе та інших, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, здатність суб'єкта до перебудови неадекватних установок і стосунків, уміння аналізувати й регулювати емоційні стани, уміння використовувати теорії й технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення. Толерантність є цілісним утворенням зі своєю логікою і структурою, що виявляється у взаємозв'язку та взаємозалежності її основних компонентів: когнітивного, емоційного й поведінкового.

2. Переважна більшість показників компонентної структури толерантності студентів усіх груп в умовах стихійного розвитку має невиразну динаміку: у групах досліджуваних практично відсутні відмінності між показниками рівнів і видів толерантності, окрім гендерної, управлінської та соціальної толерантності. Відмінності встановлені на рівні значущості $p \leq 0,05$.

3. Розроблена на базі проведеного дослідження програма соціально-психологічного тренінгу є дієвим засобом цілеспрямованого впливу на розвиток толерантності майбутніх психологів. Його ефективність підтверджується позитивною динамікою показників рівня толерантності, що підтверджується статистично на рівні значущості $p \leq 0,01$, тобто зсув у сторону підвищення рівня толерантності майбутніх психологів після формуючих впливів є не випадковим, а є результатом ефективного впливу тренінгової програми. Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні залежності рівня толерантності від індивідуально-типологічних властивостей особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безюлева Г. В. Толерантность : взгляд, поиск, решение / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – М. : Вербум-М, 2003. – 168 с.

2. Валитова Р. Р. Толерантность : порок или добродетель? / Р. Р. Валитова // Век толерантности. – 2001. – № 1. – С. 62–68.
3. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у молоді в умовах полікультурного середовища : [монографія] / О. А. Грива. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 228 с.
4. На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
5. Психодиагностика толерантности личности / Г. Солдатова, Л. Шайгерова, Т. Прокофьева, О. Кравцова. – М. : Смысл, 2008. – С. 172.
6. Талышева И. А. Исследование уровня толерантности у студентов / И. А. Талышева // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6.
7. Урусова Л. Х. Гендерная толерантность в современном обществе / Л. Х. Урусова // Вестник КемГУ. – 2014. – №2 (58). – С.122–124.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bezjuleva G. V. Tolerantnost' : vzgljad, poisk, reshenie / G. V. Bezjuleva, G. M. Shelamova. – М. : Verbum-M, 2003. – 168 s.
2. Valitova R. R. Tolerantnost' : porok ili dobrodetel'? / R. R. Valitova // Vek tolerantnosti. – 2001. – № 1. – S. 62–68.
3. Griva O. A. Social'no-pedagogichni osnovi formuvannja tolerantnosti u molodi v umovah polikul'turnogo seredovishha : [monografija] / O. A. Griva. – К. : PARAPAN, 2005. – 228 s.
4. Na puti k tolerantnomu soznaniju / отв. ред. А. Г. Asmolv. – М. : Smysl, 2000. – 255 s.
5. Psihodiagnostika tolerantnosti lichnosti / G. Soldatova, L. Shajgerova, T. Prokof'eva, O. Kravcova. – М. : Smysl, 2008. – S. 172.
6. Talysheva I. A. Issledovanie urovnja tolerantnosti u studentov / I. A. Talysheva // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2013. – № 6.
7. Urusova L. H. Gendernaja tolerantnost' v sovremennom obshhestve / L. H. Urusova // Vestnik KemGU. – 2014. – №2 (58). – S.122–124.